

УДК 130

Артеменко А. П.

ПРАВОСВІДОМІСТЬ В СИСТЕМІ ІДЕНТИЧНОСТІ ПРИКОРДОННЯ

Автор дає оцінку статусу українства в системах державних утворень, до яких входили українські землі. Стаття присвячена аналізу феномену України як Прикордоння, визначається специфіка середовища, що сформувало правосвідомість українського народу. Автор тлумачить правосвідомість як сферу формування уявлень про «належне». Як ключові феномени, що відбивають особливість правосвідомості українця, розглянуто «втечу від державності», поняття «вольність».

Ключові слова: ідентичність, правосвідомість, Прикордоння.

Автор дает оценку статуса украинства в системах государственных образований, в которые входили украинские земли. В статье анализируется феномен Украины как Пограничья, определяется специфика среды, в которой сформировалось правосознание украинского народа. Правосознание определяется как сфера представлений о «должном». В качестве ключевых феноменов, которые отражают особенность правосознания украинца, рассмотрены «бегство от государственности», понятие «вольность».

Ключевые слова: идентичность, правосознание, Пограничье.

The author presents his estimation of the status «Ukrainian» in the systems of the state formations, the part of which was Ukrainian lands. The phenomenon of Ukraine as the land between is analyzed in this article. The author determines marginal surroundings which have been formed the awareness of Ukrainian people. Awareness is determined as a sphere of conception's of «adequate». The notions «liberty» and «escapes from state» are considered as a key notion that shows a special characteristic of Ukrainian awareness.

Keywords: awareness, identity, Land between.

Починаючи з 80-х років ХХ століття, в дослідженнях систем світових і територіальних ідентичностей проявилась взаємна обумовленість, що сприяло зближенню «світо-системної теорії» і «теорії прикордоння». Для сучасного світу його мінливість й історичність сконцентрувалися у місцях зустрічі культурних та політичних меж, схрещення «ідеальних кордонів», і тому актуальність теми прикордоння безперечна. Тематика «кордону», «межі», «окраїни» визначила напрямок досліджень соціальної філософії та антропології, які присвячені проблемі ідентичності (культурної, територіальної чи етнічної). Активне опрацювання тематики кордону пов'язане зі спробою соціальних та гуманітарних наук інтерпретувати світові зміни й систематизувати цей досвід. І. Валлерстайн, Ф. Фукуяма, С. Хантінгтон опосередковано привернули увагу до проблеми кордону у вигляді цивілізаційних зломів, напруження «центр – периферія», «кінця історичної моделі». Загальні теорії світових процесів спонукали перехід до вивчення ситуації «межі» як у просторовому, так і в ментальному сенсі.

Дослідження кордону виявили безліч хибних уявлень про розмежування або переривання культурного чи політичного простору. Прикордоння виявилось зоною синтезу культур і накладання ідентичностей. Теорія прикордоння запропонувала новий погляд на кордон (boundary) – не тільки як на територію стику культур, але і як продукт «дифузних» соціокультурних процесів, унікальний соціальний, історичний, культурний феномен. Boundary – простір синтезу багатьох ідентичностей і лояльностей, що, з одного боку, впливає на образ культур, які породили кордон, а з другого, – приводить до виокремлення нової ідентичності «території стику» – Прикордоння.

Прикордоння припускає відкритість світові. Бути «між» – це можливість бути одночасно різним, сполучати різноманітні якості й у цій різноманітності відчувати власну волю й неповторність. Формування національної самосвідомості українців стало результатом розуміння саме цієї винятковості свого положення. Самобутність Прикордоння укладена не тільки в багатстві вибору моделей навколишніх світів, але й у неможливості відмовитися від їх синтезу.

Як загальний методологічний підхід у процесі розгляду комплексних перетворень у Східній Європі дослідники В. Колосов, В. Тішков, С. Панарін, І. Ільїн, П. Терешкович, О. Бреський, О. Бреська, Т. Журженко звернулись до теорії Прикордоння. Термінологія і типологізація транскордонної взаємодії різних культурно-історичних та соціально-політичних просторів, що їх розробили Л. Ховард, Дж. Хауз та Б. Паркер, були апробовані в дослідженнях вітчизняних, російських та білоруських авторів, які присвячені проблемам формування національної ідентичності та соціальних трансформацій в Україні та Східній Європі.

Застосування ключових положень теорії Прикордоння до аналізу соціокультурної ситуації в Україні є подальшим кроком деталізації аналізу транскордонних взаємодій культур. Прикордоння (і Україна як яскравий приклад такої зони) – це простір, де спрацьовують одночасно всі можливі форми ідентичності, підтверджуючи умовність і штучність теоретичних визначень. Нашарована не тільки індивідуальна, але й колективна ідентичність розвиває сталі уявлення про те, що групова ідентичність менш гнучка, ніж особистісна. За прикладом С. Хантінгтона, ідентичність «Гарвардського університету ніколи не зміниться, бо він не перебереться в Стенфорд», але в умовах Прикордоння країни з багатомільйонним населенням «переїжджали» з одної ідентичності в іншу.

За С. Хантінгтоном, питання національної ідентичності є ключовим для демократії, але «народ не може вирішити, хто він такий, поки за нього хтось це не вирішить» [7, с. 179]. Важливою є обставина, де перебуває цей «хтось», з якої точки зору він дає визначення. Так, для росіянина І. Ісаєва Польща – «глуха провінція Європи» – передала свої традиції Україні, а через цю опосередкованість можна визначити, ким є народ. Для американського дослідника І. Шевченко Україна – спадкоємиця польсько-литовської республіки. Череда визначень може бути нескінченною, але всі вони підкреслюють ситуативність ідентифікації. Українство завжди розглядали на тлі іншої культурно-історичної структури, тим самим позбавляючи унікальності. Вітчизняна традиція ідентичності ґрунтується на

зовнішнім погляді на Україну, невід'ємним від тла «ідеального бар'єра» – межі політичної нації, кордону релігійної конфесії, культур. Усвідомлення самостійності українства вимагало історичного вкорінення ідеї незалежності України, проте з'ясування власної історичної і державницької ролі відбувалось шляхом пошуку західного чи східного виміру як нашого минулого, так і майбутнього. На підставі усвідомлення подій минулого, таким чином, відбувається «маніпулювання» «раціональним» процесам сьогодення [1, с. 87].

У роботах дослідників історії права Ю. М. Оборотова [4], П. Г. Радька [5], Ю. Римаренка [6] висловлена єдина спільна позиція: природа ідентичності – результат взаємин між соціальними групами, між соціальною групою і державою, між державами-сусідами. Але національні традиції державотворення постають лише як варіанти адаптування запозичених елементів різних правових і державницьких систем до місцевих умов. Особливості цієї традиції трактують як намагання залагодити конфлікт між західним і східним типом державності та повернення в лоно європейської традиції державотворення. Заглиблюючись у пошуки європейського коріння національно-державницької ідентичності, прихильники протиставлення Росії і Європи використовують тезу про розбіжність західного й азійського типів державності, правової і політичної ментальності. Водночас українство потрапляє в ситуацію «land between» з невизначеністю власних «уподобань».

Оцінення українства тільки через польську, російську, австрійську чи німецьку «теми» перетворює Україну лише на географічне поняття, простір реалізації чужих потреб і задоволення амбіцій. Тобто Україна – територія перетину політичних, економічних та культурних кордонів, позбавлена самооцінки й самостійного значення, те, що Х. Елтон визначила як *frontier* [8] – зона впливу Римської імперії (цивілізованого світу) на чужорідний світ варварів. Такий підхід спрямовано на культивування «постколоніальних комплексів» національної неповноцінності, що стимулює агресивність і деструктивні настрої носіїв «недорозвинених» ідентичностей.

Прикордоння – конфігурація різнорідних суб'єктів, яка постійно вимагає узгоджень. Це відкритий комунікативний простір, де кожен з учасників визначає себе через належність до кордону. Це простір, у якому кожний учасник взаємодії є агентом, що самостійно вибудовує механізми узгодження кордонів.

У системі групових ідентичностей зазвичай конкурують дві форми – культурна і політична. Цією конкуренцією відбивається існування двох найбільш потужних форм солідарності: етнічної спільноти і державного утворення. Тривале протистояння цих форм солідарності чітко простежується в умовах поліетнічних імперій XIX століття. Його фінал – «Чотирнадцять пунктів Вудро Вільсона», у яких декларовано право націй на самовизначення і державний суверенітет, що фактично означало ототожнення національного і державного.

Державність і право як центральний стрижень європейської цивілізації набуло виключного значення ще за часів Римської імперії, коли «окраїни» намагалися утвердитись через причетність до сильного центру. Втрата національної унікальності компенсувалась римським громадянством і військовим покровительством імперії. Це

традиційний компроміс етнічної спільноти й державності. Ідея приналежності до держави є головним елементом самовизначення європейця. Саме в руслі державної ідентичності відбувається формування макрорегіональної ідентичності європейства. Ці процеси значною мірою впливають на конструювання пострадянської української ідентичності: її моделюють, але щодо іншого центру, іншого «Риму». В такому разі Україна залишається «окраїною», «граничною територією» чужої ідентичності.

Для українців державність як форма солідарності оцінюється надзвичайно суперечливо. Держава потребує фіксованої кореляції між територією і спільнотою, що доволі проблематично знайти в українській історії. Правові акти з XVII до початку XX століття, навіть ті, які склали самі українці, не розглядають Україну як повноцінне національно-територіальне утворення або таке, що прагнуло ним бути. До Четвертого Універсалу Центральної Ради є лише одна дефініція України, яку наводять як самовизначення: «Українські землі». Припустимо, що це визначення аналогічне німецькому «land». Але «Українські землі» не мали такого досвіду рівноцінного державного існування, як федеративна частина країни чи незалежна країна, як це було в Німеччині. Кожна із земель має свою історичну й культурну специфіку, але не кожна набула хоча б десятилітнього досвіду самостійного існування як державної територіальної одиниці. Фактично повністю позбавлені такого досвіду західні українські землі, де самостійні або автономні національні територіальні утворення до XX століття були відсутні, а за всю історію XX століття не протрималися й трьох років поспіль. Ці території можна простежити етнографічно, але практично неможна асоціювати з жодною автономною національною адміністративно-територіальною одиницею.

Вдаліше склалася історична доля Східної України, де був досвід Гетьманщини, Запорізької Січі, Слобідських полків, які більше століття проіснували в складі Російської держави як автономні області. Та й досвід УРСР має величезне історичне значення для державного й національного будівництва.

Українці мають історичний досвід «життя на узбіччі державності» та свідомого протистояння традиційним державним інститутам. На поверхневому рівні символічної ідентифікації нації держава відсутня, так само як і її сакралізований образ. Прикордоння гуртується на підставі уникнення держави, або опосередкованої приналежності до кількох держав.

Українство в усі часи і у всіх державно-політичних утвореннях, до яких воно потрапляло, займало позиції межі припустимої норми. Чи то православний шляхтич для католицької Речі Посполитої, чи то козацька старшина в Російській імперії, так само як депутат Думи і Рейхстагу від українських партій – їх сприймали «не зовсім своїми». Про це свідчить, наприклад, випадок «рангового конфлікту» в Малоросійській колегії 1740 року, який описано в «Історії Русів». Його суть у тому, що тимчасовий заступник Румянцева генерал Леонов намагався «изыскать первенство между членами Коллежскими, кто из них больший и старший». Леонов виходив із того, що російські чиновники мають перевагу і за рангом вищі, бо вони імператорські, а українські члени колегії «все еще что-то иное, нежели императорские» [3, с. 242]. Граничний статус українця в державах надавав

можливість водночас поєднати регіональну ідентичність із загальнодержавною або відмовитись від «чужої державної» ідентичності.

Колонізуючи території, які нікому не належали, українські переселенці тікали від традиційної сучасної їм держави, будуючи власну модель організації громади. Ці утворення породили безліч незручностей для країн, протекторат яких поширювався на освоєні колоністами території. Але масштабність цих спільнот змусила три потужні сусідні держави терпіти це явище протягом століть. Навіть у другій половині XVIII століття, подорожуючи дніпровськими степами, генерал Мельгунов у своєму рапорті до Катерини II писав: «Нашел в оной стороне таких людей, которые никакому правительству не принадлежат, и суть они тоже, что Американцы, но к военной службе признаются гожими и охочими» [3, с. 252]. Саме придатність й «охочість» до служби не сприймалась мешканцями «нічиєї землі» як відмова від ідентичності, оскільки приналежність до держави не була і не є ключовим критерієм ідентичності в умовах Прикордоння.

Нації важко існувати за принципом «як..., так і...», оскільки вона з'єднана з територією, державою та самосвідомістю, в основі якої лежить принцип «ми – вони» [2, с. 54]. Але українська національна ідентичність, яка формується в умовах Прикордоння, утримується лише в межах територіальності як приналежність кордону. Із наведених вище прикладів випливає нестійка прив'язаність ідентичності Прикордоння до держави як форми солідарності, а принцип «ми – вони» працює лише в рамках відносин «центр – окраїна», причому «центр» свавільно змінюється, а «окраїна» стабільно існує. Окраїнний статус надає рухливості й гнучкості самосвідомості, що полегшує існування нації за принципом «як..., так і...».

Ситуація «нічиєї землі», вольності як відсутності всякої державної регламентації, стихійних територіально-військових союзів – це соціальний досвід Прикордоння, на який довгі роки не звертали уваги ні європейські, ні вітчизняні історики права. Проте наявність такого соціального досвіду у відносно недалекому історичному минулому вплинула на формування правосвідомості українського народу. Особливість української ідентичності – у складності її як системи толерантностей і лояльностей. Ця система є продуктом досвіду Прикордоння. Українець змушений був визначати себе через структури, які він сприймав як «чужі», але при цьому політичні, станові або економічні інтереси змушували його бути лояльним до «чужого».

«Україна» і «Прикордоння» етимологічно та семантично пов'язані і можуть бути вживані як синоніми для характеристики історичної, культурної, релігійної чи політичної ідентичності. «Прикордоння» – відносно новий термін у гуманітарних та соціальних науках і його використання пов'язане із ситуацією неможливості дихотомічного поділу аналізованого явища на «чуже» і «своє». Кордон, край, межа – слова, які пов'язані не лише з ареалом, але й розумінням допустимої норми (у значенні «вчинок, що переходить усі межі»). «Прикордоння» відбиває специфіку розуміння «норми» і моделі соціальної поведінки, яка формується в умовах постійного життя «на межі дозволеного». У цьому ракурсі постає проблема специфіки правосвідомості, яка склалася за умов Прикордоння.

Правосвідомість – це не лише частина загального комплексу ментального

середовища, яке формується та змінюється під впливом історичних обставин. Це сфера формування уявлення про належне, тобто своєрідного теоретичного каркасу, завдяки якому відбувається оцінення соціальної дійсності та формування певної моделі соціальної і правової поведінки.

Для людини Прикордоння сприйняття держави завжди сполучене зі складною дилемою збереження власної індивідуальності й волі, а також із бажанням залучитись до системи благ глобальної цивілізації, які гарантовані присутністю у великому державному об'єднанні, чи то Російська імперія, чи то сучасний Євросоюз. І в цій ситуації єдина прийнятна модель федерації – поступка частини прав в обмін на доступ до більш широких можливостей.

Ідея федералізму в правосвідомості Прикордоння не могла бути пов'язана тільки з національним ізоляціонізмом. У такому разі складно пояснити феномен одночасного існування в межах Росії етнічно єдиних, але різних за змістом й принципами відносин із центральною владою регіонів Слобожанщини, Гетьманщини й Запоріжжя. Українська версія федералізму, починаючи з міждержавних договорів гетьманщини XVII століття й закінчуючи Конституцією УНР, мала характер боротьби за обмеження втручання держави в справи територіальних громад. Саме так представлена й ідея української автономії в складі імперій у XIX – початку XX століття. Навіть сьогодні в рамках реформи місцевого самоврядування головною ідеєю залишається розширення прав територіальних громад.

Правосвідомість прикордоння генетично пов'язана з «утечею від держави» і збереженням вольності у вигляді повного або максимально можливого обмеження влади держави над особистістю. Тому федералізм був прийнятий Прикордонням як дієва форма децентралізації влади й гарантії прав територіальних громад, а водночас і захисту вільностей кожного члена громади.

Прикордоння – соціальний простір взаємодії, де кожен з учасників визначає себе через належність до межі, але межі не стільки просторової, як соціально-комунікативної. Українство – це перебування на межі, коли кожен з акторів є зрозумілим і придатним для співпраці, де норми взаємодіють і залишаються прийнятними для кожного з агентів. Це є ситуацією «ствердження ствердження», у якій комунікацію «різних» сприймають як цілісну єдність.

Україна (Прикордоння), яка історично сформувалась як відкритий комунікативний простір, де наявність декількох культурних (національних) джерел не перетворюється на хибність чи дефективність. «Російськомовний українець» чи «україномовний поляк» – однаково природне визначення прикордонної ідентичності, яка позбавлена монокультурної детермінації. Справді, питання національної ідентичності є ключовим в умовах демократії (С. Хантінгтон), але національна ідентичність в умовах Прикордоння настільки ж еклектична, як і український національний одяг, де поєднані в одному ансамблі турецькі шаровари, угорський чи польський кутасик, вишиванка з язичницькими оберегами і православною ладанкою. Так само і мовний аспект Прикордоння: наявність суржику, який більш уживаний, ніж класична літературна мова, і відбиває вплив чотирьох мов. Усупереч С. Хантінгтону, який заперечував можливість подвійної релігійності, у вітчизняній

історії ми зустрічаємо поєднання канонічно й догматично несумісних напрямів християнства, які мали столітню історію протиборства, але з'явилися у вигляді прикордонного компромісу – греко-католицької церкви.

Було б помилкою говорити про те, що тут не сформувалась стійка, самодостатня культурна модель. Можливо, рухливість цієї моделі, відкритість для зовнішніх впливів, прагнення до колажного поєднання цивілізаційних світів – це і є ті маркери культурної особливості, які надають цілісності різноманіттю. Прикордоння – це простір, у якому кожний учасник взаємодії є агентом, що самостійно вибудовує механізми узгодження кордонів (ідентифікацій).

Українство виникло як продукт системи міждержавних відносин. Усвідомлення власної історичної і культурної унікальності, необхідності державницької незалежності – усе це стало можливим за умов узгодження «кордонів» із культурним і політичним оточенням. У свою чергу, створення суверенної держави призвело до виникнення дисонансу: держава перестала бути для українців чужорідною, неукраїнською, але наявність обмежень у власній державно-правовій системі за традицією сприймається як неприпустимий утиск. Фактично правосвідомість українців може бути розглянута як своєрідна система уподобань, оцінка яких ситуативно змінюється залежно від зовнішніх узгоджень. Правова свідомість наших співвітчизників склалась як синтез крайніх правових цінностей, відображення існування нації за принципом «як..., так і...», тобто небажання зректися несумісних чи взаємовиключних протилежностей.

Література:

1. *Валлерстайн И.* Конструирование народа: раса нация, этническая группа / И. Валлерстайн // Балибар Э. Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности / Э. Балибар, И. Валлерстайн. – М. : Логос, 2004.
2. *Гусаченко В.* Глобальность и космополитизация / В. Гусаченко // Філософські перипетії : вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: філософія. – Х., 2006. – № 734.
3. *Конисский Г.* История Русов : репринтное воспроизведение издания 1846 года / Г. Конисский. – К. : Дзвін, 1991.
4. *Оборотов Ю. М.* Традиції та оновлення в правовій сфері / Ю. М. Оборотов. – Одеса, 2002.
5. *Радько П. Г.* Національні традиції державотворення в українській історіографії та політичній літературі ХІХ–ХХ століть / П. Г. Радько. – К., 1998.
6. *Світова та вітчизняна етнодержавницька думка / За ред. Ю. Римаренка.* – К.-Донецьк, 1997.
7. *Хантингтон С.* Глобальний кризис идентичности / С. Хантингтон // Глобализация и идентичность. – Х. : Эксклюзив, 2007.
8. *Elton Hugh.* Frontiers of the Roman Empire / Hugh Elton. – Indiana University Press, Bloomington, 1996.